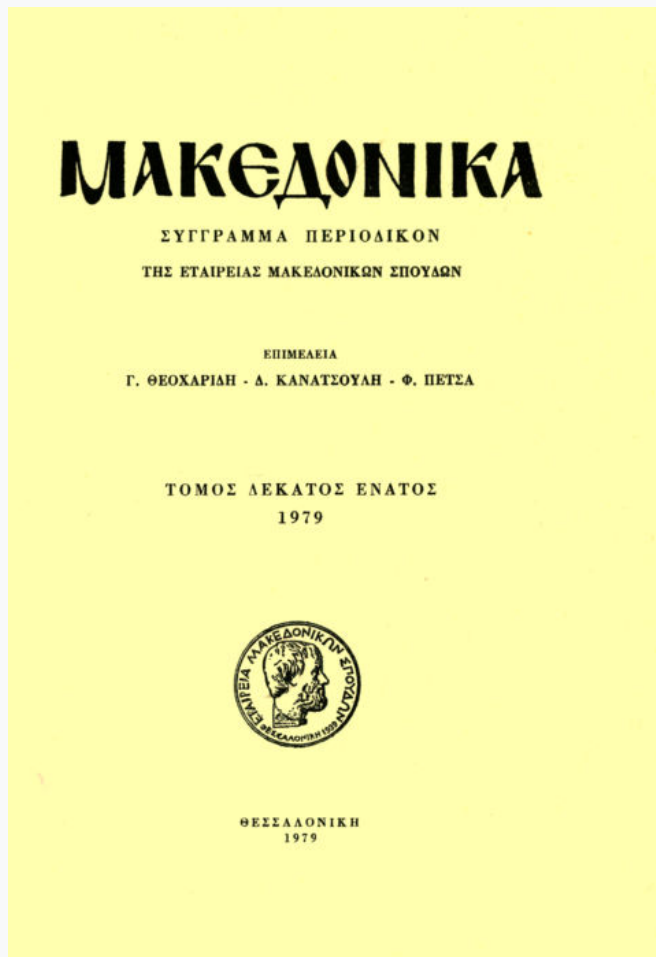

Μακεδονικά

Vol 19, No 1 (1979)

Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού

Ευτέρπη Μακρή-Αγγέλου

doi: [10.12681/makedonika.471](https://doi.org/10.12681/makedonika.471)

Copyright © 2014, Ευτέρπη Μακρή-Αγγέλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μακρή-Αγγέλου Ε. (1979). Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού. *Μακεδονικά*, 19(1), 271–297.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.471>

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΡΑΝΟΥ

Νικολάου Ἀντωνίου
καὶ Χάϊδος Μαρκῆ
μνήμη

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἄρχισε τὸ 1973, μὲ στόχο τὴ διερεύνηση ἀρχαίων ἐρειπίων στὰ θεμέλια τοῦ Ἀστυνομικοῦ Μεγάρου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 προγραμματίσθηκε νὰ κτισθεῖ σὲ οἰκόπεδο, ποὺ θὰ καταλάμβανε ὄλο σχεδὸν τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου 20 προαύλιο τῆς νεώτερης ὁμώνυμης ἐκκλησίας μαζί μὲ τὸ πρὸς βορρὰν οἰκόπεδο (πρῶην γκαράζ).

Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης¹ ὑποστήριξαν πὼς ὁ χώρος τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ συγκεκριμένα τὸ νότιο τμῆμα τῆς, ἀνάμεσα στὴν Παναγία Χαλκῶν καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, ὅπου βρίσκεται καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, μετασχηματίσθηκε στὰ βυζαντινὰ χρόνια σὲ μιὰν ἀνοιχτὴ πλατεία, ποὺ ἀναφέρεται στὰ κείμενα ὡς *μεγαλοφόρος*.

Πολλὰ προβλήματα τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης σχετίζονται μὲ τὸν χώρο αὐτὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἡ μικρὴ ἐρευνα τοῦ 1973² ἀποκάλυψε τμήματα τῆς κόγχης, τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ πυρπολημένου τὸ 1917 ναοῦ, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο του μιὰ πλακόστρωτη αὐλὴ μὲ τρεῖς ἐξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις κιόνων.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν δὲν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπισθοῦν ἀνασκαφικὰ τὸ νότιο κλίτος καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκα τοῦ ἴδιου ναοῦ, γιὰτὶ καλύπτονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς ποὺ βρίσκεται πρὸς νότον καὶ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου.

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίσθηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε μὲ μικρὰ κενὰ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1976 μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1977³. Ἀποκαλύφθηκαν, ἐκτός

1. Χ. Μπακιρτζῆ, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, «2ο Συμπόσιο Ἀρχαίας Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 260, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. ΑΔ 1973, Χρονικά ὑπὸ ἔκδοσιν.

3. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησα συνεχῶς ὡς ἐπιστημονικὴ βοήθος. Γιὰ τὴν παράωρηση τῆς δημοσίευσης εὐχαριστῶ τὶς ἐφόρους κυρίες Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαίδου

ἀπὸ τὸν πυρπολημένο τὸ 1917 ναό, τμήματα μιᾶς παλιότερης μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας κι ἐνὸς βυζαντινοῦ κτίσματος, δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν καὶ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, μεγάλο τμήμα ἐνὸς κτιρίου ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, νομίσματα, πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ πλῆθος κεραμεικῶν εὐρημάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους.

Τὰ εὐρήματα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀνοίχτηκαν ἑπτὰ τομές, ποὺ συνενώθηκαν ἔπειτα. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ Α, Β, Γ, Δ καὶ Η ἔγιναν μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ, ἡ Ζ στὸ βόρειο καὶ ἡ Ε σὺρριζα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου του.

Ὁ ναὸς Α. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἦταν μιὰ μεγάλη τρίκλιτη βασιλικὴ μήκους 35,50μ. καὶ πλάτους 15,50μ. μὲ κόγχη πολυγωνικῆ, μικρὴ πρόθεση κι εὐρύχωρο διακονικὸ (σχ. 4 φάση Α καὶ σχ. 1).

Τμήματα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, ποὺ ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 1α) διασώζονται ἀκόμη στὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ. Στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ναοῦ διατηρεῖται μόνο τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου του ἀπὸ ντόπιους πρσιινόλιθους.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου κτίσθηκε μὲ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ ντόπιες σχιστόπλακες καὶ πλίνθους διαστάσεων 0,20×0,05μ. τοποθετημένους σὲ τρεῖς ζώνες (πίν. 1β). Τὸ πλάτος τῶν στυλοβατῶν τῆς εἶναι 0,60μ. καὶ τῶν τοίχων τῆς ὑποθεμελίωσης, ποὺ φθάνει τὰ 4μ. καὶ ὀφείλεται στὴ μεγάλη ἐπίχωση τοῦ χώρου, εἶναι 0,80μ.

Σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους παρατηρεῖται ἀνακουφιστικὸ τόξο ἀπὸ πλίνθους (πίν. 2α). Τὸ κάτω ἀπὸ τὴν καμάρια τμήμα του γέμισε πρόχειρα μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ παρουσιάζει φανερὴ ἀντίθεση σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιμελημένη τοιχοδομία

καὶ Χρ. Τσιούμη. Ἐπίσης τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας δ. Κ. Θεοχαρίδου καὶ τὸν κ. Ἀ. Κούντουρα, ποὺ ἔκαναν τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν κ. Θ. Ὀμήρου, ποὺ σχεδίασε τὶς τομὲς τῶν ἀγγείων καὶ τὴ συνάδεφο δ. Δ. Εὐγενίδου γιὰ τὴ βοήθειά τῆς στὴ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς.

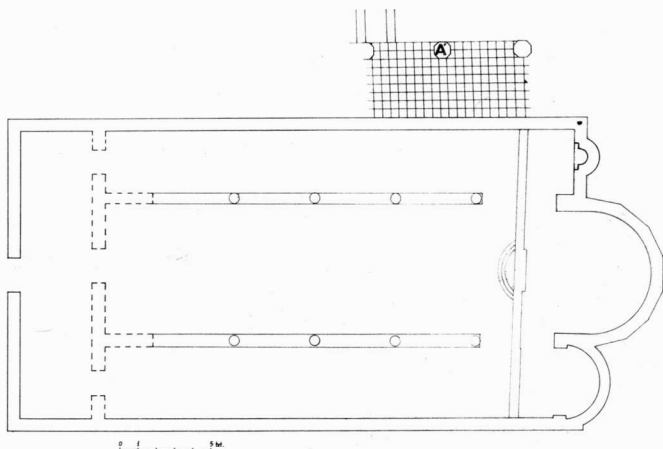
Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὶς ὑποδείξεις του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὸ ὅποιο ἄκουγε καὶ συζητοῦσε κάθε ἀνασκαφικὸ πρόβλημα. Στὸν ἴδιο ὀφείλονται καὶ οἱ φωτογραφίες τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων.

Τέλος θέλω νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαιτέρα τὸ χημικὸ κ. Χ. Σωτηρόπουλο, πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς Θεσσαλονικέων γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, γιὰ τοὺς ἀγῶνες του καὶ τὴν ἀμέριστη ἠθικὴ του συμπαράσταση στὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν κατάλογο τῶν εὐχαριστιῶν πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν ἀκόμη τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως ποὺ ἐπιμελήθηκε τὰ εὐρήματα.

τοῦ νότιου στυλοβάτη. Ἡ σκοπιμότητα μιᾶς ἀνάλογης κατασκευῆς ἐρμηνεύεται γιὰ στατικούς λόγους κι ἔχει πιθανότατα ἀνακουφιστικὸ χαρακτήρα.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ὅπως διατηρήθηκε στὴ μνήμη τῶν παλιῶν Θεσσαλονικέων, ποὺ ρωτήθηκαν σχετικά, θύμιζε πολὺ τὸ σημερινὸ Ἅγιο Μηνᾶ¹. Οἱ περισσότεροι θυμοῦνται ἓνα τέμπλο λευκὸ ποῦ, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ

Σχ. 1. Ἡ κάτοψη τοῦ καμένου ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ.

τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἔφερε ἴχνη ὀρθομαρμάρωσης, δὲν ἦταν ὁμως σὲ θέση νὰ μᾶς πληροφορήσουν ἂν ὑπῆρχε γυναικωνίτης, ποῦ συνήθως στὰ χρόνια αὐτὰ κατασκευαζόταν πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα.

Οἱ πληροφορίες μας λένε ἀκόμη ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἦταν ὑπερυσωμένο² σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀπ' ὅπου μετὰ διπλὴ σκάλα μπορούσε ν' ἀνέβει κανεὶς στὴν ἐκκλησία.

Σύρριζα μετὰ τὸ βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ ὑπάρχει δάπεδο ἀπὸ τετράγωνες μαλτεζόπλακες διαστάσεων $0,42 \times 0,42\mu.$, ἐπάνω στὸ ὁποῖο διατηροῦνται τρεῖς ἐξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις, ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους $3,40\mu.$ (σχ. 4 Α καὶ σχ. 1).

1. Αὐτὴ τὴν εἰκόνα σχημάτισε ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος γιὰ τὸν παλιὸ ναό.

2. Ἔτσι θυμάται τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ σεβαστὴ μου δασκάλα κ. Θ. Ἀντωνιάδου, ὅταν παιδί ἐφθασε πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Στρώμνιτσα.

Στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στεγασμένη αὐλὴ καὶ οἱ παραπάνω βάσεις θὰ χρησίμευαν ὡς βάθρα τῶν ξύλινων πιθανότατα κίωνων, πού ὑποστήριζαν τὴ στέγη τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Ἔτσι ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή πού ἔδωσε ὁ κ. Α. Κούντουρας στὸ σχ. 1.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν τομῶν Α, Β, Δ καὶ Η μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ παραπάνω ναοῦ καὶ σὲ βάθος 0,40μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου του ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀπὸ πῆλινους κυλινδρικοὺς σωληνες διαστάσεων 0,20×0,10μ. Τὸ σύστημα αὐτὸ (πίν. 2β) πού εἶχε διασταυρούμενες κετευθύνσεις ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ κατέληγε σὲ τέσσερα μεγάλα πιθάρια, πού λειτουργοῦσαν ὡς φρεάτια καθαρισμοῦ καὶ προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ δευτέρη χρήση.

Κατὰ πληροφορίες τῶν περιοίκων, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ἰδρύθηκαν ἐπάνω στὰ εἴρηια τοῦ καμένου ναοῦ προσωφικὲς ἐγκαταστάσεις. Στὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ ἐγινε καὶ τὸ παραπάνω ἀποχετευτικὸ σύστημα.

Ὁ ν α ὀ ς Β. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Α' στρώματος πού ἔχει ὕψος 0,90μ. καὶ εἶναι πολὺ ταραγμένο (ὡς σημεῖο 0 γιὰ τίς μετρήσεις θεωροῦμε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ καμένου ναοῦ), διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τῶν τομῶν Α, Β, Γ, Δ καὶ Η πού ἐνόθηκαν ἐπειτα, ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐνὸς ἄλλου ναοῦ μαζί μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ τὸ δάπεδό του, ἀπὸ τετράγωνες μαλτεζόπλακες, πού ὀνομάσαμε συμβατικά βασιλικὴ Β.

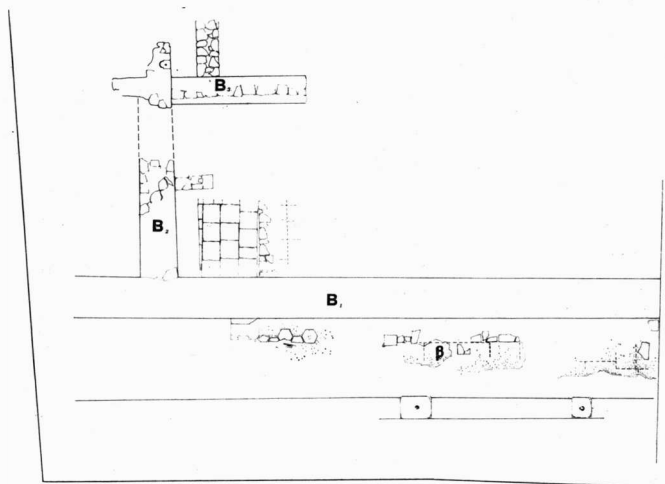
Ἡ βασιλικὴ Β ἦταν ἕνας εὐρύχωρος τρίκλιτος ναὸς κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Τὸ δάπεδό της, ὅπως διαπιστώθηκε στὶς τομὲς Β καὶ Γ ἦταν στρωμένο μὲ τετράγωνες μαλτεζόπλακες διαστάσεων 0,50×0,50μ. (πίν. 3α). Στὴν τομὴ Α δὲν διατηρήθηκε τὸ δάπεδο, ἀλλὰ μόνο τὸ ὑπόστρωμά του κι ἐπάνω σ' αὐτὸ βρέθηκε ἕνα τουρκικὸ νόμισμα.

Στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοῖχου της (Β1 στὰ σχ. 4 καὶ 2), πού ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 15μ. κι ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 3μ., διακρίνονται τρεῖς σειρὲς ξυλοδεσιῆς (πίν. 3β). Μέσα στὴν τοιχοδομίᾳ τοῦ τοῖχου αὐτοῦ βρέθηκε ἐντοιχισμένο ὀλικὸ ἀπὸ παλιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κιονόκρανα, ἀποτμήματα κίωνων, κοσμηῆτες, ἐνῶ σὲ ἀρκετὲς πέτρες τῆς ὑποθεμελίωσής του διατηροῦνται ἴχνη τοιχογράφησης (πίν. 4α). Οἱ δύο ὄψεις τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τοῖχου Β1 καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα καλύπτονται μὲ παχὺ κόνιαμα γαλάζιου χρώματος.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Β, πού ἔχει πλάτος 1μ., διαπιστώθηκε μέσα στὶς τομὲς Β καὶ Ζ σὲ μῆκος 6,20μ. καὶ δὲν θεμελιώνεται βαθιά. Τὸ ὕψος τῆς ὑποθεμελίωσής του φθάνει μόλις τὰ 0,60μ. καὶ τὸ ὀλικὸ του ὕψος τὰ 1,50μ. Ἡ πορεία τοῦ τοῖχου αὐτοῦ (σχ. 4 καὶ 2 Β2) διακόπτεται ἀπὸ τίς ὑποθεμελίωσεις τῶν τοιχοβατῶν τοῦ καμένου ναοῦ.

Ἐδῶ βρέθηκε ἐντοιχισμένη βάση παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου (πίν. 4β).

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ Α' στρώματος βρέθηκαν, θραῦσμα μαρμάρινου τοιχοβάτη, μπουστο μικροῦ ἀγάλματος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. μὲ λειασμένη ἐπιφάνεια (πίν.5α), κομμάτι ἄκανθας ἀπὸ θεοδοσιανῶ κιονόκρανο καὶ λίγα δσπρακα

Σχ. 2. Τὰ ἐρείπια τῆς μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς Β τοῦ 1722

Τσανάκ-Καλὲ τοῦ 19ου αἰ. Ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπὸ μεγάλο παλαιοχριστιανικὸ ἀγγεῖο, χεῖλη ἀγγείων 9ου-10ου αἰ., ἀρκετὰ δσπρακα μὲ κίτρινη ἐφυάλωση καὶ πολλὰ ἐφυαλωμένα sgraffito 14ου-16ου αἰ., μαζὶ μ' ἓνα τριποδίσκο καὶ ἀρκετὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἀνάμεσα στὰ ὅποια καὶ κεφάλι ἀγίου ἀπὸ πολυπρόσωπη σύνθεση μεταβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 5β).

Στὴν τομῆ Ζ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3,50μ. τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β (πίν. 6α), ποῦ ἔχει πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,70μ. καὶ θεμελιώνεται ἐπάνω σὲ βυζαντινὸ πλίνθινο δάπεδο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ (Γ στὸ σχ. 4) διαπιστώθηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς Ζ καὶ σὲ βάθος 2,50μ.

Στὴν ἴδια τομῆ καὶ σὲ ἀπόσταση 1μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἄλλος μικρὸς ἐπιφανειακὸς τοῖχος, ποῦ συνδέεται

μέ τὸ στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β καὶ συνεχίζεται πρὸς βορρὰν.

Τὸ ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς Β εἶναι πολὺ στενὸς καὶ δὲν προχωρεῖ σὲ βάθος, δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε μαρμάρινες κιονοστοιχίες γι' αὐτήν, ἀλλὰ ξύλινες.

Ἡ κόγχη τοῦ ναοῦ αὐτοῦ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐντοπισθεῖ, γιατί βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο κλίτος του προχωροῦσε βόρεια ἔξω ἀπὸ τὸν καμένο ναὸ Α' τοῦ 1917.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 καὶ σὲ βάθος 1μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δάπεδου τοῦ καμένου ναοῦ ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες ἀφρόντιστα (σχ. 2β).

Σύρριζα μέ τὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου Β1 ἀποκαλύφθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ κατώφλι κτισμένο μέ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Μαρμάρινος κοσμητῆς χρησιμοποιοῦθηκε σὲ β' χρῆση ἐδῶ, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἴχνος ποῦ ἄφησε στὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Σ' ἓνα μῆκος 2μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κατώφλι αὐτό, ἡ πλακόστρωση χρησιμοποιεῖ ἐξαγωνικὲς πλίνθους. Τὸ δάπεδο ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 ἀνήκε σὲ κάποιο πρόσκτισμα ἢ αὐλὴ τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως ἀφήνει νὰ συμπεράνουμε τὸ κατώφλι, ποῦ μέ κάποια μικρὴ θύρα ἐπικοινωνοῦσε μέ τὸ ναό.

Ἄρα ὁ τοίχος Β1 εἶναι ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς βασιλικῆς Β. Στὴν ἄποψη αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ τὸ πλάτος του, ποῦ ταιριάζει σὲ ἐξωτερικὸ τοίχο.

Ἡ κατασκευὴ τῆς βασιλικῆς Β ἀνάγεται στοὺς ὕστερους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως φανερῶνουν τὰ κατασκευαστικὰ ὕλικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα, ὄστρακα ἀγγείων καὶ νομίσματα, ποῦ βρέθηκαν στὴν κοίτη τῶν τοίχων τῆς.

Μέ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Β' στρώματος ποῦ ἔχει ὕψος 2μ. καὶ εἶναι γεμάτο ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων, ποῦ βρίσκονται μέσα στὴν κοίτη τοῦ τοίχου Β1 βρέθηκαν:

1) Βυζαντινὸ μαρμάρينو ἀκόσμητο κιονόκρανο διαστάσεων 0,70×0,33μ. (πίν. 6β) μέ ἔξαρμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ κίονα, ποῦ ἴσως ἀνήκει σὲ τέμπλο, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἡ μικρὴ διάμετρος τοῦ κίονα (0,18μ.).

2) Δύο συνανήκοντα κομμάτια ἀμφιγλύφου παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου (πίν. 7α,β) μέ παράσταση σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μέσα σὲ στεφάνι δάφνης στὴν α' ὄψη καὶ ἀπλοῦ σταυροῦ στὴ β' τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.¹.

1. Ἀνάλογα θωράκια βρέθηκαν στὴ Θάσο. Βλ. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος

3) Τμήμα θωρακίου μέσου ὕψους 0,20μ. Σώζονται δύο κάθετες ραβδώσεις ἀπὸ τὴν κεραία τοῦ σταυροῦ.

4) Κομμάτι ἄκανθας θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου μὲ ἴχνη μαύρου χρώματος.

5) Τμήμα κιονίσκου κιβωρίου ἀπὸ ἀτράκιο λίθο.

Τὰ ὄστρακα τοῦ Β' στρώματος εἶναι ἀνάμεικτα, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινὰ καὶ νεώτερα καὶ ἡ διατάραξή τους ὀφείλεται στὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τῆς τελευταίας ἐκκλησίας. Ἀναφέρουμε ὄστρακα ραβδωτά, λεπτά χερούλια ἀπὸ μαγειρικά σκεύη, κομμάτια ἀπὸ terra sigillata, ἓνα κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διάφανη ἐφυάλωση καὶ ἴχνη slip painted, δύο κομμάτια ἀπὸ πινάκιο τοῦ 12ου αἰ. μὲ ἐγγάρακτα λαγουδάκια καὶ πολλὰ ὄστρακα ἐγγάρακτα μὲ κίτρινη ἐφυάλωση. Ἐπίσης μερικά ἐγγάρακτα μὲ λεπτὴ χάραξη¹ (fine style).

Μέσα στὶς τομὲς Β καὶ Η καὶ στὸ Β' καὶ Γ' στρώμα βρέθηκαν ἀφθονα σπαράγματα μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν πού πρέπει ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς βασιλικῆς Β. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ σπαράγματα αὐτὰ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τῆς νότιας ὀψης τοῦ τοίχου Β1 μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὅπου πιθανότατα ὑπῆρχε στοά, ἦταν τοιχογραφημένη.

Ἀπὸ τὰ σπαράγματα αὐτὰ (455 γιὰ τὴν ἀκρίβεια) ἐνδιαφέρον περισσότερο παρουσιάζουν τὰ μεγαλύτερα, γιὰτι μᾶς βοηθοῦν νὰ κερδίσουμε μιὰν εἰκόνα τοῦ συνόλου.

Τὰ χρώματά τους εἶναι μαῦρο, ἀνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, γκρίζο, πορτοκαλλί, βυσσινί, ἄσπρο καὶ χρυσό.

Τὸ σημαντικότερο εἶναι ἓνα κομμάτι μὲ παράσταση ἀρχιερέων ἀπὸ μεγάλη σύνθεση (πίν. 8α) πιθανότατα Κοίμησης Ἁγίου Νικολάου, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς συγκρίνοντας τὴν παράσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ², τὴν ὁποία χωρὶς καμιά ἀμφιβολία εἶχε ὑπόψη του ὁ ζωγράφος.

Μέσα σὲ σκοῦρο κάμπο διακρίνονται ἀρχιερεῖς μὲ στρογγυλὰ μέγαρα καπέλα. Τὸ περίγραμμα τῶν προσώπων ἀποδίδεται μὲ ἀνοιχτὸ καφέ, πράσινο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ φῶτα, ἐνῶ τὰ γένεια ἀποδίδονται μὲ καφέ καὶ μαῦρες κυματιστὲς γραμμές.

παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήνα 1952, σ. 514 καὶ τ ο ὐ ἰ δ ι ο υ, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, ABME Z'(1951)31 καὶ 62.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν ἀγγείων αὐτῶν βλ. C h. M o r g a n, Corinth, v. XI, Cambridge Massachussets 1942, σ. 115 κ.έ.

2. Ἁ. Ξ υ γ γ ο π ο ὐ λ ο υ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ, Ἀθήνα 1964, σ. 116.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα σπάραγμα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας ἀπὸ φωτοστέφανο ἀγίου μὲ χρώματα χρυσοῦ γιὰ τὸ φωτοστέφανο καὶ ἄσπρο γιὰ τὸ πρόσωπο (πίν. 8β).

Σὲ ἓνα ἄλλο κομμάτι διακρίνεται δίκτυ μὲ ψάρια (πίν. 8γ). Ἡ θάλασσα ἀποδίδεται μὲ ἀνοιχτοὺς γκριζογάλανους καὶ σκούρους τόνους καὶ τὰ ψάρια μὲ κίτρινο, κόκκινο καὶ ἀνοιχτὸ ρόδινο χρῶμα.

Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ εἶναι μετριότατη ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας¹.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομῆς Β καὶ Η) τὸ ὕψους 1μ. στρώμα Γ' εἶναι καθαρὰ βυζαντινὸ μὲ ἄφθονα εὐρήματα βυζαντινῆς κεραμικῆς. Πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ ἐγγάρακτο γραπτὸ ἄγγεϊο μὲ τὴν παράσταση ὀργανοπαίχτη στὸ ἐσωτερικὸ (πίν. 9α καὶ σχ. 3) καὶ τὰ γραπτὰ τύπου *marbre ware* ὄστρακα ἀπὸ ἄγγεϊα μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ κηλίδες χρώματος καφέ (πίν. 9β), τὰ ἐγγάρακτα μὲ κίτρινη ἐφούλωση (*yellow glaze sgraffito*) ἢ τὰ *incised sgraffito*, τὰ ἐγγάρακτα μὲ λεπτὴ χάραξη (πίν. 9γ) (*fine style*), ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ ἄγγεϊα μὲ κουφικὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση καὶ σπείρες (πρβλ. Morgan, Corinth τ. XI, σ. 117, τέλη 11ου-ἄρχές 12ου αἰ.).

Μέσα στὸ Γ' στρώμα καὶ σὲ βάθος 3,70μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε τμῆμα βυζαντινοῦ τοίχου (πίν. 10α) κατασκευασμένου ἀπὸ πέτρες καὶ πλίνθους, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (σχ. 4 φάση Δ).

Ἴχει μῆκος 1,70μ. πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,30μ. καὶ διατηρεῖ ὀρθομαρμάρωση στὴν ἀνατολικὴ του ὄψη. Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι 0,26×0,29μ. καὶ τὸ πάχος τους 4 ἐκ. Τὸ ἀρμολόγημά του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ περιέχει τρίμματα κεραμίδων.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν ἄφθονα βυζαντινὰ ὄστρακα σὲ μεγάλη ποικιλία.

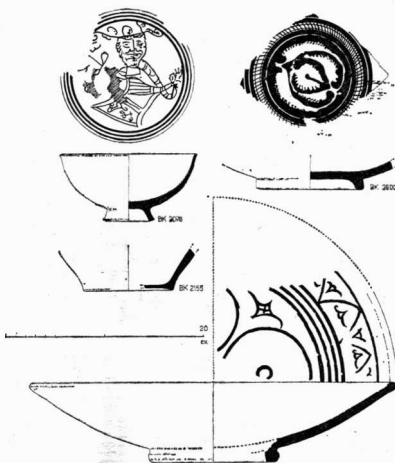
Στὴν ἴδια φάση (Δ στὸ σχ. 4) ἀνήκει ἐπίσης ἓνα τμῆμα διαπέδου μὲ μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 4μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἓνα χάλκινο βυζαντινὸ νόμισμα τοῦ 13ου αἰ. (Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας 1237-1242), ποὺ δίνει τὸ ὄριο τῆς ζωῆς του.

Κάτω ἀπὸ τὸν τοίχο Δ τῆς βυζαντινῆς φάσης διαπιστώθηκε ἄλλος τοίχος ὀστερορωμαϊκῶν χρόνων μὲ κατεύθυνση ἐπίσης ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ παραπάνω τοίχος (Ε1 στὸ σχ. 4), ποὺ εἶναι κτισμένος μὲ πλίνθους πάχους 3 ἐκ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2,80μ., ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 0,75μ. Στὰ βυζαντινὰ χρόνια καλύφθηκε μὲ παχιά στρώση ἀπὸ κουρασάνι ὕψους 0,20 μ. ποὺ

1. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. Ἄ. Ξυγγουπόλου, Σχεδιάγραμμα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωση, Ἀθήνα 1957, σ. 283 καὶ Μ. Chatzidakis, Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine τὰ p. de H. Cont.

χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑπόστρωμα δαπέδου τοῦ κτίσματος τῶν βυζαντινῶν χρόνων ποῦ ἀναφέρεται παραπάνω.

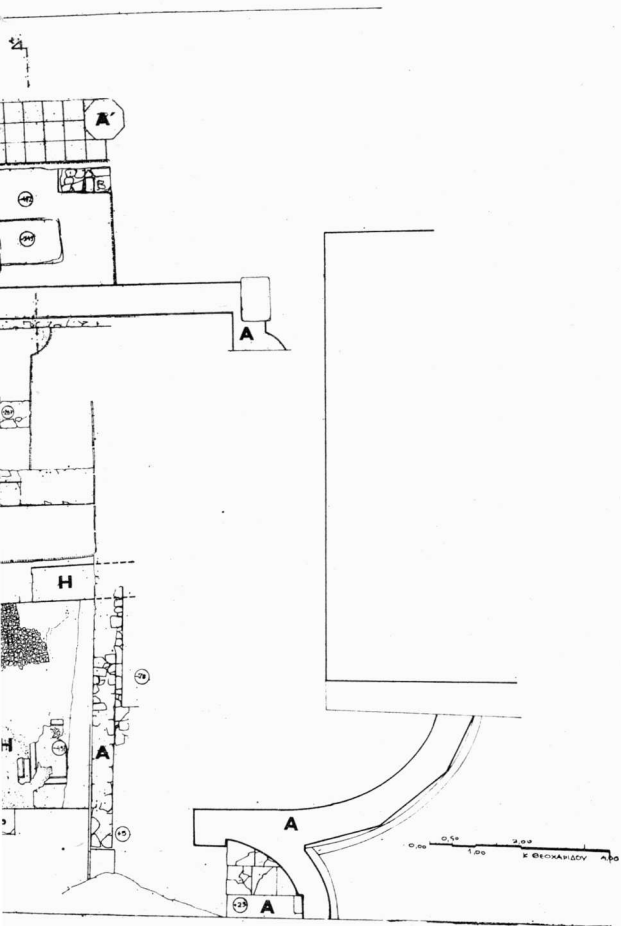
Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τοίχου (στρώμα Δ) βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα, ἄρκετὰ late Roman ware κι ἓνα κομμάτι ἀπὸ λυχναρίου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 10γ). Ἐπίσης ἓνα χάλκινο νόμισμα (Fl. Crispus 324-330) νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης.

Σχ. 3. Ἀπεικονίσεις καὶ τομὲς χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ (Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Σὲ βάθος 5,07μ. καὶ ἀνάμεσα στὸν ὑστερορωμαϊκὸ τοίχο Ε1 καὶ στὸν τοίχο Β1 τοῦ ναοῦ Β (βασιλικὴ Β) διαπιστώθηκε (πίν. 10β) ὑστερορωμαϊκὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο (Ε̅ στὸ σχ. 4), στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὁποῖου διατηροῦνται πλίνθοι. Ἡ παρουσία τους ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη ἐπιδιόρθωση καὶ συμπλήρωση τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Ε βρέθηκε ἓνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ.

Λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ σκάμματος διαπιστώθηκε σὲ βάθος 4,70μ. καὶ ἄλλο τμῆμα πλίνθινου παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου (δ̅ στὸ σχ. 4), ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποῦ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτό.

νασκαφής. Τὰ γράμματα δηλώνουν τὶς φάσεις.

Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας ἔδειξε ὅτι ὁ ὑστερορωμαϊκὸς τοῖχος E1 συνδέεται μ' ἓναν ἄλλο, ἴσως παλιότερο τοῖχο E2, πού ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Οἱ δύο παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν πιθανότατα στὸ ἴδιο κτίριο, γιατί ὀρίζουν δύο μαρμαροθετημένους χώρους δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο E1. Τὸ δάπεδο τοῦ νότιου χώρου βρίσκεται 0,10μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου χώρου.

Ὁ τοῖχος E2 ἔχει μῆκος 1,20μ., πλάτος 0,70μ. καὶ ὕψος 0,70μ. Ἡ ἀνατολική του ὄψη εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ πατεῖ σὲ ρωμαϊκὸ δάπεδο ἀπὸ ἀποσαθρωμένους πλίνθους, πού διαπιστώθηκε σὲ βάθος 5,40μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἓνας ὀρθογώνιος μαρμαρινὸς δόμος διαστάσεων 0,32×0,40μ. (φάση στ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 10β).

Στὴν ἐπίκωση τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοῖχου E1 (στρώμα Δ') βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτὰ δοστρακα ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς ἀμφορεῖς καὶ δύο πρῶιμα βυζαντινὰ μὲ ὑποκίτρινη ἐφύαλωση.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου τοιχοβάτη τοῦ ναοῦ τοῦ 1864 διακρίνονται ἴχνη ὑστερορωμαϊκῆς κυκλικῆς κατασκευῆς ἀπὸ πλίνθους, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὰ προσκείμενα σ' αὐτὴν κτίρια (βλ. σχ. 4ε).

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος, μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὕψους 1μ. στρώματος Γ', πού εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ καθαρὰ παλαιοχριστιανικὸ, διαπιστώθηκε ἀρχικὰ ἓνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 0,30μ. ἀπὸ πέτρες καὶ σπασμένους πλίνθους, ἀνάμικτο μὲ κομμάτια ἀπὸ συνθετικὸ κονίαμα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὄλο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σκάμματος οἱ τοῖχοι ἑνὸς ὑστερορωμαϊκοῦ κτιρίου μὲ δύο εἰσόδους, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἡ μία βρίσκεται στὴ δυτικὴ ὄψη καὶ ἡ ἄλλη στὸν βόρειο τοῖχο (πίν. 11α καὶ φάση Η στὰ σχ. 4 καὶ 5). Ὁ τοῖχος Β1 τοῦ ναοῦ Β κάλυψε θύρατο ἀνοιγμα πλάτους 1,17μ. πού ὄδηγοσε ἀπὸ δυτικὰ στὴν «αἴθουσα».

Τὸ κτίριο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν ἐπιμήκη τοῖχο (Η1 στὸ σχ. 4) μήκος 8,70μ., πού ἐπιδιορθώθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση, καὶ ἀπὸ τὸν κάθετο σ' αὐτὸν τοῖχο Η2 καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ θύρατου ἀνοιγματος τὸν τοῖχο Η3 πού ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2μ. καὶ ἔχει πλάτος 0,60μ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τοῖχου Η3 καὶ σὲ βάθος 3,45μ. διαπιστώθηκε κυρτὴ ὀρθογώνια σκαφοειδῆς κατασκευὴ ἀπὸ ἀσβέστη (πίν. 11β) καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν παλαιοχριστιανικὸ δάπεδο (φάση Ζ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 11γ) στρωμένο μὲ πλίνθους διαστάσεων 0,40×0,38μ. καὶ πάχους 3 ἐκ.

Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκαν 27 μεγάλα κομμάτια παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν πού μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση¹. Διακρίνονται

1. Ἀνάλογες τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται ἐπίσης τὸν 5ο αἰ. βρέθηκαν στὴ Βοῖ-

(πίν. 12α) δύο χρωματικές ζώνες σὲ σκούρο κόκκινο καὶ λευκό καὶ τὸ κυρίως διακοσμητικὸ θέμα εἶναι πράσινες καὶ σκούρες κόκκινες κυματιστὲς γραμμὲς μέσα σὲ κίτρινο φόντο.

Ἡ «σκαφοειδῆς κατασκευὴ» ἦταν πιθανότατα ἡ ὑποθεμελίωση μιᾶς ἄλλης ἀνάλογης ἐπισημότερης κατασκευῆς ἄγνωστου προορισμοῦ, ποῦ ἴσως χρησίμευε γιὰ δεξαμενὴ.

Ὁ τοῖχος H1 ποῦ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὸ στρώμα ἔχει μῆκος 8,70μ., πλάτος 0,80μ. καὶ διατηρεῖται μέσα στὴν ὑστερορωμαϊκὴ «αἴθουσα» σὲ ὕψος 0,80μ. Δυτικότερα ἔξω ἀπὸ αὐτὴν διασώζεται μόνο ἡ ὑποθεμελίωσή του, ποῦ φθάνει μέχρι βάθος 2μ. Σὲ κάποια φάση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ὅταν ἔπαυε ἡ λειτουργία τοῦ κτιρίου, τόσο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου H1 ὅσο καὶ ἡ πλάτους 0,15μ. πατούρα τῆς ὑποθεμελίωσής του καλύφθηκε (πίν. 12β) μὲ πατημένο πηλόχωμα, ποῦ σχημάτιζε τρεῖς βαθμίδες.

Ὁ τοῖχος H2 ἔχει μῆκος 1,30μ. καὶ πλάτος 0,60μ. Ἡ δυτικὴ ὄψη του εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ προχωρεῖ σὲ βάθος.

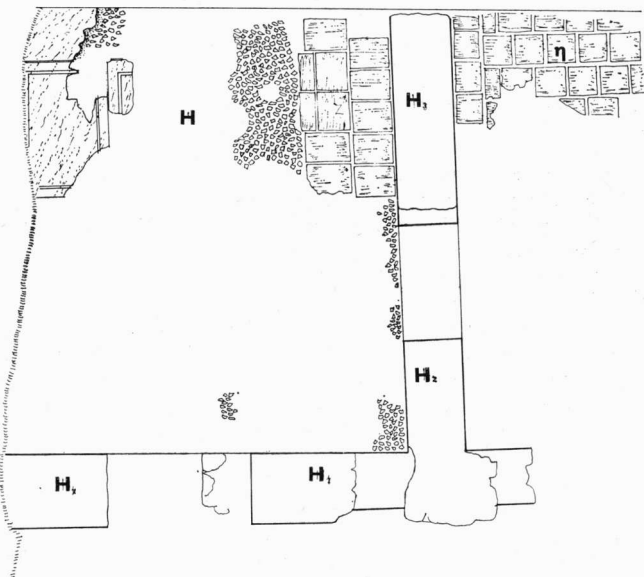
Ἀνάμεσα στοὺς τοίχους H2 καὶ H3 παρεμβάλλεται ἓνα θυραῖο ἄνοιγμα. Μικρὸ τμῆμα τῆς νότιας παρεῖας τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ καταστράφηκε σὲ μῆκος 0,20μ. γιὰ νὰ περάσει ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου B1. Αὐτὸ ἐγινε περισσότερο ἀπὸ διάθεση ἐξοικονόμησης χρόνου παρά ἀπὸ σεβασμὸ στὰ παλιὰ κτίσματα. Ἀπὸ ἀνάλογη σκοπιμότητα διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα ἀρχαῖα λείψανα «μπαζωμένα» κάτω ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταγενέστερες θεμελιώσεις.

Ἐνα ἄλλο θυραῖο ἄνοιγμα πλάτους 1,50μ. διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου H1 στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς «αἴθουσας», τὸ δάπεδο τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε σποραδικὰ σὲ βάθος 4,10μ. καὶ εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθέτμα καὶ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 12γ).

Μιά μαρμάρινη πλάκα στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς ὀρθογώνιας «αἴθουσας» ἐμφανίζει κοίλωμα διαστάσεων 0,55×0,20×0,10μ. (πίν. 13α), ποῦ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ τυχαία πτώση μεγάλων ἀντικειμένων ἐπάνω τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ ἐπίτηδες σὰν εἶδος δεξαμενῆς. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς, ἐπειδὴ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις.

Στὴν ἐπίχωση τῆς «αἴθουσας» βρέθηκαν ἄφθονα ὑστερορωμαϊκά-παιζοχριστιανικά ραβδότα ὄστρακα μαζί μ' ἓνα κομμάτι χριστιανικῆς πλίνθου μὲ ἀνάγλυφο σταυρό. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθέτμα βρέθηκε ἓνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ., ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ὄριο ante γιὰ τὸ μαρμαροθέτμα αὐτό.

Τόσο τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ὅσο καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς «αἴθουσας» παρουσιάζουν πολλὰ κατασκευαστικὰ ὁμοιότητες μὲ τοὺς τοίχους καὶ τὰ δάπεδα τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν, ποὺ ἐνσωματώθηκαν ἀργότερα στὴν ὑπόγεια κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Σχ. 5. Ἡ κάτωψη τῆς ὑστερορωμαϊκῆς αἴθουσας H

Στὰ σημεῖα ποὺ τὸ μαρμαροθέτημα ἦταν χαλασμένο (σχ. 5) καὶ μέσα σὲ στρώμα καταστροφῆς ὕψους 0,10-0,20μ., διακρίνονταν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες τοῦ γνωστοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ incrustation style (πίν. 13β καὶ γ), ποὺ μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση¹. Τὰ χρώματά τους εἶναι στιλπνά, στερεὰ, σὲ μαῦρο, ἄσπρο, πράσινο ἀνοιχτό, πράσινο σκούρο, κεραμιδι ἀνοιχτό καὶ σκούρο καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν σ' ἓνα ἄλλο,

1. Ἀνάλογα παραδείγματα τοιχογραφιῶν δημοσιεύει ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκανίδης, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie», Trier 1965, σ. 215 κ.έ.

λίγο παλιότερο κτίριο, τοῦ ὁποῖου τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ἀποκαλύφθηκε (πίν. 13α καὶ σχ. 5) στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς «αἵθουσας», κάτω ἀπὸ μιὰ μεγάλη πλάκα δαπέδου σὲ β' χρήσῃ, ποὺ φέρει γλυφές στὶς πλευρές καὶ ἔχει διαστάσεις 1,42×0,96μ.

Μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου β' βρέθηκε ἓνα ρωμαϊκὸ νόμισμα τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν τετραρχία χρόνων, μαζί μ' ἓνα νόμισμα Μαξιμίνου (286-305μ.Χ.). Τὰ νομίσματα αὐτὰ χρονολογοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ μαρμαροθέτημα καὶ τὶς τοιχογραφίες (ὄριο ante).

Σ' ὅλη τὴν ἔκτασῃ τῆς ὀρθογώνιας «αἵθουσας» καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν διαπιστώθηκε ἓνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 1μ. μὲ καμένα κεραμίδια στέγης, πλίνθους καὶ ὄστρακα μεγάλων ἀμφορέων.

Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ προέρχεται τμῆμα ἐνεπίγραφου ρωμαϊκοῦ ἐπιτυμβίου βωμοῦ (πίν. 14α, β) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ¹, ποὺ ὄπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἢ λάξευση δύο τετράγωνων τὸρμων χρησιμοποιοῦντο σὲ β' ἀνεξακρίβωτη χρήσῃ.

Ἐξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς «αἵθουσας» καὶ σὲ βάθος 4,35μ. ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πλίνθους κίτρινου χρώματος διαστάσεων 0,32×0,32μ. ποὺ ἐκτείνεται σὲ μήκος 2,90μ. (πίν. 15α καὶ σχ. 5). Μικρὴ τομῆ, ποὺ ἔγινε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ παραπάνω δαπέδου, ἀποκάλυψε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ πηλὸ καὶ ἀσβέστη ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὴν τομῆ Α καὶ σὲ βάθος 5,40μ. ἀποκαλύφθηκε τοίχος (Θ στὸ σχ. 4) ρωμαϊκῶν χρόνων παράλληλος πρὸς τὸν τοίχο Η1 (πίν. 15β) τῆς ὑστερορωμαϊκῆς φάσης, κτισμένος μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμμα. Ἐχει μήκος 1μ., πλάτος 0,43μ. καὶ ὕψος 0,35μ. Ἡ ἐπίχωση τοῦ εἶναι κόκκινα χρώματα μὲ ἀφθονία λεπτῶν ρωμαϊκῶν ἀγγείων μὲ σφαιρικό σῶμα (βλ. τομὲς στὸ σχ. 6). Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα φθαρμένο ρωμαϊκὸ νόμισμα.

Δυτικὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ σὲ βάθος 5,60μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλόχωμα. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε ἓνα νόμισμα Μακεδόνων. Ὁ τοίχος Θ εἶναι παλιότερος ἀπὸ τὸν τοίχο Η1, γιατί «πάτησε» ἐπάνω του. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ late Roman ὄστρακα μαζί μὲ λίγα ὑστεροελληνιστικὰ μὲ μαῦρο πηλὸ καὶ ἐμπαιστὴ διακόσμηση.

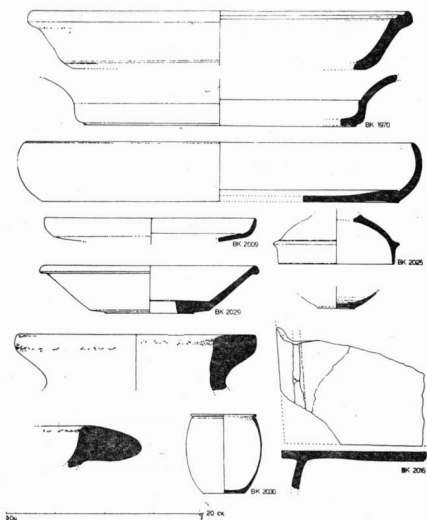
Μέσα στὸ βόρειο κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α), ὅπου ἀνοίχθηκε ἡ τομῆ Ζ τὰ εὐρήματα εἶναι λιγότερα.

Ἐδῶ διαπιστώθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ἓνα πρῶμο βυζαντινὸ δάπεδο ἀπὸ πλίνθους (φάση Γ στὸ σχ. 4) καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς δύο συνδεόμενοι ὑστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι

1. Ἐνεπίγραφους βωμοὺς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ δημοσίευσε ὁ Δ. Λαζαρίδης· βλ. Β. Καλλιπολίτου - Δ. Λαζαρίδου, Ἐρχαῖα ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1946.

ὑποθεμελιώσεως κτισμένοι με πέτρες (φάση I στὸ σχ. 4). Στὸ ἐσωτερικὸ τους διαπιστώθηκε κόκκινο πηλόχρωμα δαπέδου.

Οἱ παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν σὲ πρόχειρα κτίσματα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Σχ. 6. Τομές ὑστερορωμαϊκῶν ἀγγείων
τῆς ἀνασκαφῆς Ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ
(Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς Z εἶναι περισσότερο ταραγμένη. Στὸ A στρώμα μαζί με τὰ νεότερα εὐρωπαϊκὰ καὶ τουρκικὰ ὄστρακα βρέθηκαν ἀρκετὲς τοιχογραφίες καὶ πολλὰ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, κυρίως περγαμηνά, με πορτοκαλί ἐπίχρσιμα. Ἡ διατάραξη αὐτὴ ὀφείλεται στὴν κατασκευὴ τοῦ τελευταίου ναοῦ ποὺ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὰ στρώματα. Μέσα στὸ ὕψους 2μ. στρώμα B' βρέθηκαν δύο ἰωνίζοντα ὑστερορωμαϊκῆς παράδοσης κιονόκρανα (πίν. 16α). Ἔχουν τετράγωνο ἄβακα διαστάσεων 0,34×0,34μ. καὶ ὕψους 0,125μ. τὸ ἓνα καὶ 0,16μ. τὸ ἄλλο. Οἱ ἑλικες διαγράφονται ἔντονα. Στὰ προσκεφάλαια ἀπλοὶ ζωστήρες περισφίγγουν δέσμη λογχοειδῶν φύλλων. Στὸν καμπύλο ἐχίνου διακρίνονται τρία αὐγά ποὺ καλύπτονται στὶς ἄκρες με ἡμιανθέμια.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο B' στρώμα προέρχεται κι ἓνα βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονό-

κρανο με τετράγωνο ἐπίθημα διαστάσεων $0,54 \times 0,54 \times 0,12$ μ. πού ἔχει συνολικὸ ὕψος $0,34$ μ. καὶ διάμετρο κίονα $0,23$ μ. (πίν. 15γ).

Κάτω ἀπὸ τὸ τέρμα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε κι ἐδῶ τὸ ρωμαϊκὸ στρώμα καταστροφῆς, πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια «αἰθουσα».

Στὴν τομὴ Ε πού ἀνοίχθηκε πλάι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ καμένου ναοῦ Α καὶ σὲ βάθος $2,50$ μ. ἀποκαλύφθηκε πλινθόκτιστος (πίν. 16β) παλαιοχριστιανικὸς ἀγωγὸς (Κ στὸ σχ. 4). Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι $0,36 \times 0,33 \times 0,07$ μ. Τὸ αὐλάκι τοῦ νεροῦ ἔχει μῆκος 2 μ., πλάτος $0,28$ μ. καὶ ὕψος $0,60$ μ. Μέσα στὸν ἀγωγὸ βρέθηκαν πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα κι ἓνα κομμάτι μαρμάρινης λεκανίδας. Στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἀγωγοῦ παρατηρήθηκαν ἴχνη πυρᾶς. Ἐπειδὴ τὸ αὐλάκι ἐκλείνει πρὸς νότον, εἶναι πιθανὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἀγωγὸς νὰ λειτουργοῦσε ὡς φρεάτιο. Ὁ ἀγωγὸς ἐδράζεται σὲ ἰσχυρὸ τοῖχο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα, πού ἐμπόδιζε τὴν ἀπορρόφηση τῆς ὑγρασίας. Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς διαταράχθηκε ἀπὸ δύο πηγάδια-βόθρους τῆς τουρκοκρατίας.

Στὴν ἐπίχωση τῆς ὑποθμελίωσης τοῦ ἀγωγοῦ βρέθηκαν διάφορα ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῶν ἀπορρέων με ἴχνη κόκκινων γραμμάτων, μερικὰ ὄστρακα *terra sigillata* καὶ μερικὰ κομμάτια ἀπὸ *unguentaria* (δακρυδόχοι).

Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς Ε ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τμῆμα τοῖχου ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ με ἴχνη διαπέδου στὴν ἐπιφάνειά του. Ἡ ἐπίχωσή του ἦταν στρώμα ἀμμοχάλικου, ἐνδεικτικὸ ροῆς νεροῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ, πού περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα καὶ θαλάσσια ὄστρακα. Ὁ ἀγωγὸς καὶ ὁ τοίχος τῆς ὑποθμελίωσής του θεμελιώθηκαν σὲ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα. Ἐδῶ βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἐπίπεδο μαγειρικὸ σκεῦος σάν ταψί, πού χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ.

Κάτω ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τῆς τομῆς Ε καὶ σὲ βάθος $4,55$ μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλό. Τὸ στερεὸ βρέθηκε σὲ βάθος $5,30$ μ. Τὰ εὐρήματα τοῦ τελευταίου στρώματος εἶναι καθαρὰ ρωμαϊκά, *terra sigillata* περγαμηνοῦ τύπου, μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα με ἄσπρο πηλό, σφαιρικὸ σῶμα καὶ καφεῖ ἐπίχρυσμα ἓνα κομμάτι λυχνarioῦ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ λίγα μελαμβαφὴ ὑστεροελληνιστικά.

Ἱστορία - Χρονολόγησι τῶν κτισμάτων. Ὁ Ἄγιος Νικόλαος Τρανός, γνωστὸς στοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ ὡς Ἅγιος Νικόλαος Ἀρχοντικός, ἐπωνυμία ἐνδεικτικὴ τῆς θέσης του μέσα στὴν ὀρθόδοξη κοινωρία τῆς πόλης, κτίσθηκε τὸ ἔτος 1864 «τῆ συνδρομῇ τῶν συμπολιτῶν καὶ δι' ἐκποιήσεως τῶν ἐνοριακῶν κτημάτων, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιτρόπου Δημητρίου Οἰκονόμου τοῦ καὶ Μπαλταδώρου καὶ Κωνσταντίνου Λουμπούτη καὶ πυρποληθεῖς τὴν 1ην ὥραν π.μ. τῆς 6ης Αὐγούστου 1917». Ἡ παραπάνω χρονολογία, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἡμεπίσημο κτηματολόγιο τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, πού συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Μενέλαο Κομπο

θέκλα τὸ 1916¹, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ Γάλλο λόγιό E. Miller², ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη, προετοιμάζοντας τὴ μεταφορὰ τῶν «Εἰδώλων» στὸ Λουβρο.

Ὁ Miller σὲ ἐπιστολὴ του γράφει πῶς, ἂν δὲ μπορέσει νὰ μεταφέρει τίς κολόνες ἀπὸ τὰ Εἶδωλα, θὰ τίς δωρήσει στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου «que l'on construit dans le voisinage et on sera là enchanté d'avoir des marbres à employer», ποῦ, ὅπως φαίνεται, ἀντιμετώπιζε δυσκολίες στὴν ἀνέυρεση μαρμάρου.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Τρανὸς εἶναι στενά δεμένος μὲ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της. Στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ὑπῆρξε τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς συνοικίας καὶ ὁ ἐπίσημος τόπος συγκέντρωσης τῶν ἑλλήνων ὀρθοδόξων³. Ὁ Π. Παπαγεωργίου⁴ τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν «μέγιστο καὶ περικαλλέστατο τῶν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν».

Μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890, ποὺ ἀποτέφρωσε τὸν τότε Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔγινε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως, ὅπου φυλαγόταν τὸ λείψανο τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵. Στὴν ἐκκλησία αὕτη, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ἔγινε στίς 27 Ὀκτωβρίου 1912 ἡ δοξολογία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης.

Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ Β' πολλὴ διαφωτιστικὸ εἶναι ἓνα τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1722⁶, δημοσιευμένο στὸν Α' τόμο τῶν Ἱστορικῶν Ἀρχείων τῆς Μακεδονίας⁶, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου· «Ἦ ἐντὸς τοῦ φρουρίου Θεσσαλονίκης ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶχεν ὑποστῆ βλάβην, διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν δὲ τῶν χρηζόντων ἐπισκευῆς μερῶν αὐτῆς χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ τροποποιήσις τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς ρυθμοῦ καὶ εὐρυνθῆ ἢ ὑψωθῆ, οἱ φόρου ὑποτελεῖς Θεσσαλονικεῖς Δήμος υἱὸς Κομμένου, Εὐθύμιος Τσοχατζῆς, ὁ ἐκ Δοϊράνης Κυρίτσης, ὁ Χατζηκωνσταντῖνος, ὁ Πολύζος Γουναρᾶς, ὁ Νικόλαος ζαχαροπλάστης, ὁ Κώστας Βεκίλης καὶ ἄλλοι, ἐπιτυχόντες ἐπιτηδεῖας τὴν ἔκδοσιν ὑψηλοῦ φερμανίου, κατεδάφισαν ἐκ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν ταύτην καὶ ἐπανέκτισαν αὐτὴν ἐπεκτείναντες τὸ παλαιὸν πλάτος καὶ ὕψος καὶ προσθέσαντες πολλὰ παραρτήματα. Ταῦτα ἀνε-

1. Φωτοαντίγραφο τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο σελίδων τοῦ κτηματολογίου αὐτοῦ μὲ παραχώρησις ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος.

2. E. Miller, *Le mont Athos, Vatorédi, l'île de Thasos*, Paris 1889, σ. 361.

3. Κ. Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Ἄθινα 1973, σ. 24.

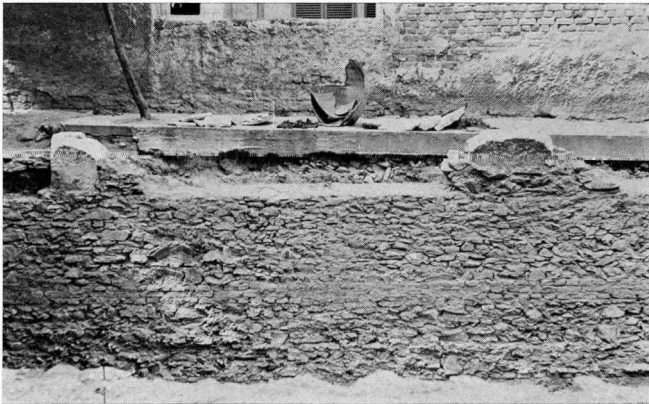
4. Π. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης, ΒΖ 6(1897) 545.

5. Γ. Λαμπάκη, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ Γ'(1903) 35.

6. Ι. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 168.

α. Τμήμα τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ (ναὸς Α)

β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ Α καὶ οἱ μαρμαρίνες βάσεις τῶν κίονων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους

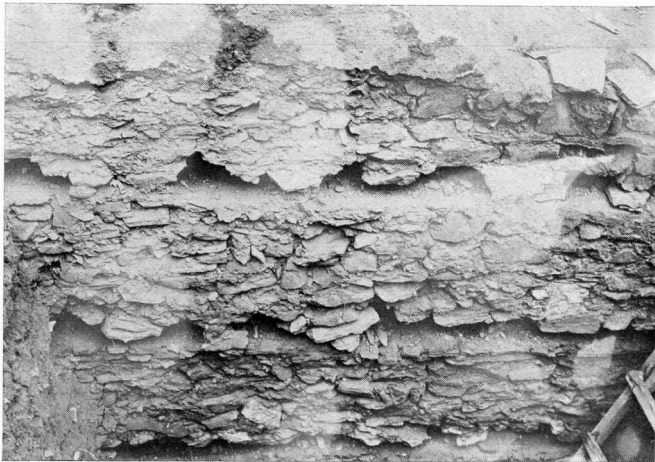
α. Τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο στὸ νότιο στλοβάτη
τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ Α

β. Τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα μὲ τοὺς κυλινδρικοὺς σωλήνες

α. Τὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς Β

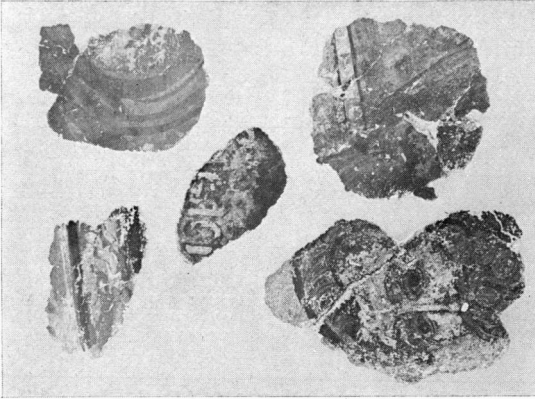
β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ τοίχου Β1

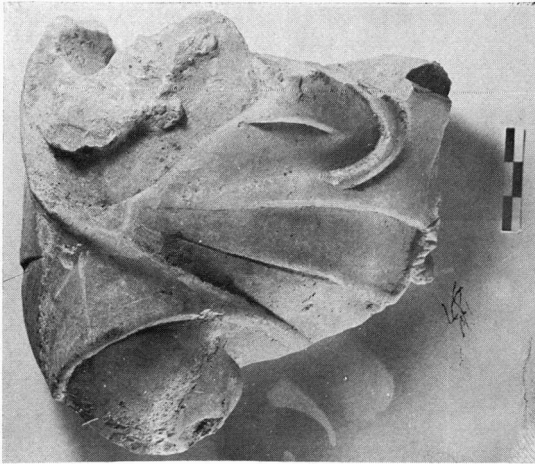
α. Ήχνη τοιχογράφησης στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου Β1

β. Τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου, πὸν ἦταν ἐντοιχισμένο στὴ βασιλικὴ Β

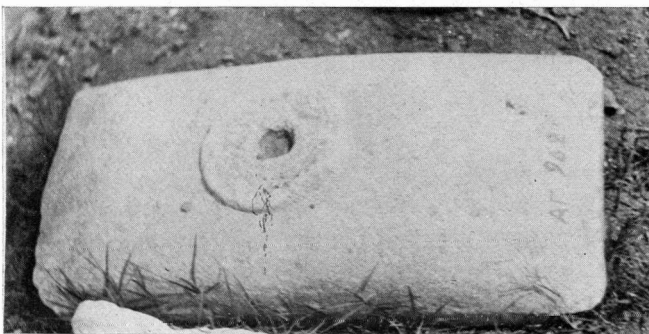
β. Σπαράγματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών
ναού Β. Κάτω άριστερά κεράμι άγίου

α. Μπώστο μικρού αγάλματος του 2ου μ.Χ. αί.

α. Τμήμα τοῦ νότιου στολοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως βρέθηκε στὴν τομὴ Ζ. Οἱ τοῖχοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀνήκουν στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ Α πὸν κήκε τὸ 1917

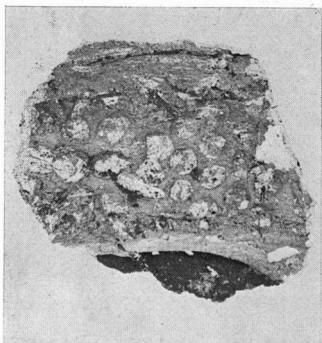
β. Βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονόκρανο τέμπλου

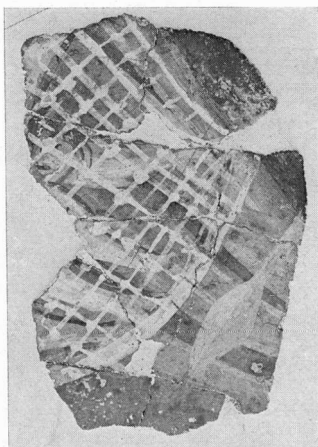
Η α' και β' γραμμάτιοι του παλαιού ερωτηματολογίου

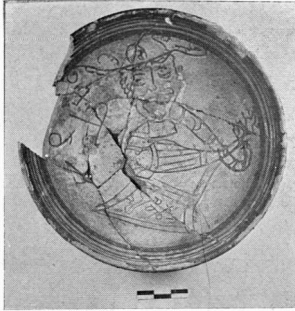
α. Σπαράγμα τειχογραφίας από παράσταση Κοίμησης Ἁγίου Νικολάου

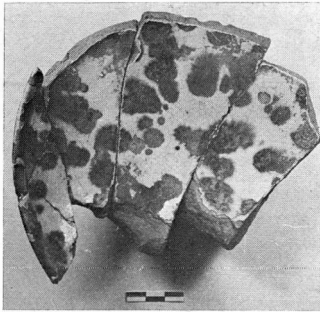
β. Κομμάτι ἀνάγλυφης τειχογραφίας ἀπὸ φωτοστέφανο ἁγίου

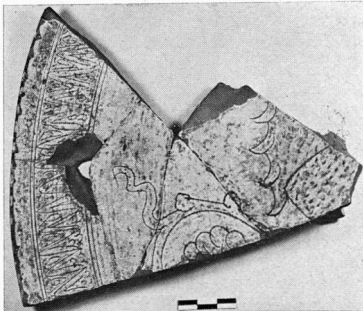
γ. Σπαράγματα τειχογραφίας πὸν εἰκονίζει δίχτυ μὲ ψάρια

α. Βυζαντινὸ ἀργεῖο μετὰ παράσταση ὀργανοπαίχτη

β. Κομμάτι βυζαντινῆς κούπας marbre ware

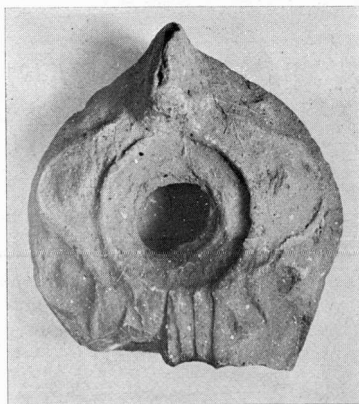
γ. Κομμάτι βυζαντινοῦ πιάτου μετὰ λεπτὴ χάραξη (fine style)

α. Τμήμα βυζαντινοῦ τοίχου κτισμένον ἐπάνω σὲ ἀντίστοιχο ὕστερο-ρωμαϊκό. Δεξιὰ διακρίνεται τμήμα μαρμαροθετημένον ὕστερορωμαϊκοῦ δαπέδου

β. Οἱ δύο ὕστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι E1 (στὸ κέντρο) καὶ E2 (ἐμπρὸς ἀριστερὰ) μετὸν ὀρθογώνιο μαρμάρινο δόμο (δεξιὰ). Στὸ βάθος διακρίνεται ὁ βυζαντινὸς τοίχος Δ1.

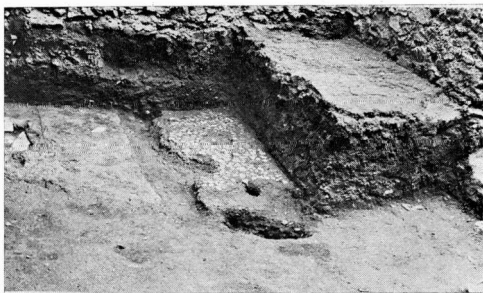
γ. Τμήμα λύχνου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

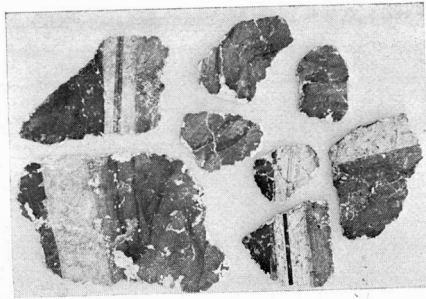
α. Γενική άποψη τής αίθουσας Η από δυτικά

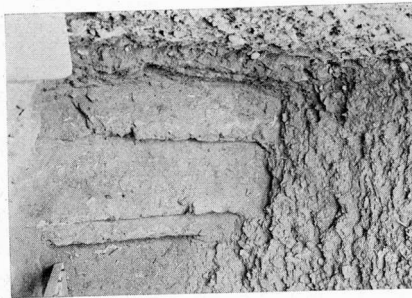
β. Η «σκαφοειδής» κατασκευή στην ανατολική πλευρά του τοίχου Η3

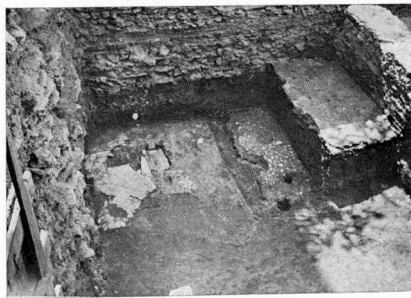
γ. Το πλίνθινο δάπεδο Ζ (δεξιὰ) και τὸ μαρμαροθέτημα (ἀριστερὰ)
τῆς αίθουσας Η

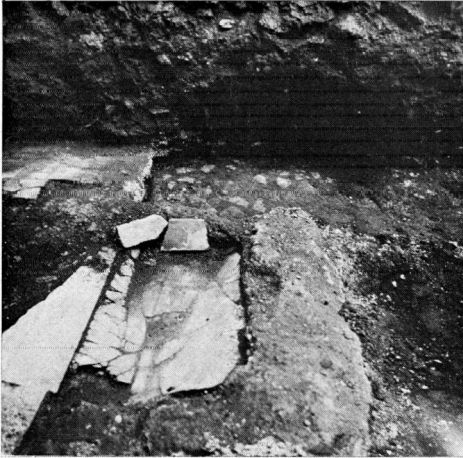
α. Σπαράγματα παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.

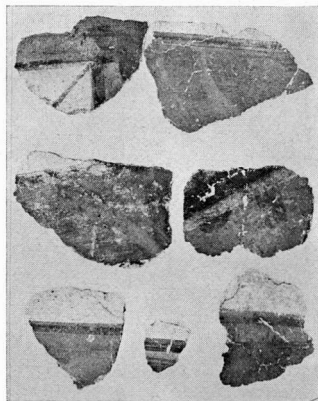
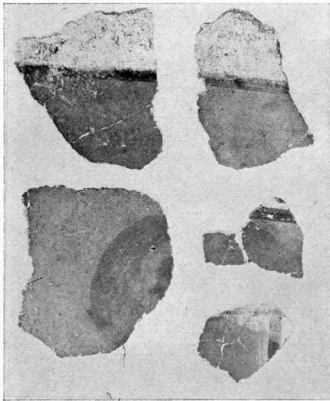
β. Ὁ τοῖχος Η1 καὶ οἱ βαθμίδες μετὰ τὸ πατημένον πηλόχωμα

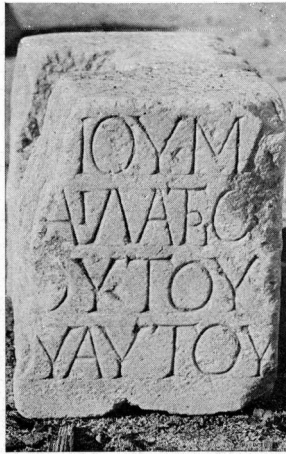
γ. Τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας Η. Διακρίνονται οἱ μαρμάρινες πλάκες (ἀριστερὰ) καὶ τὸ μαρμαροθέτημα (δεξιὰ)

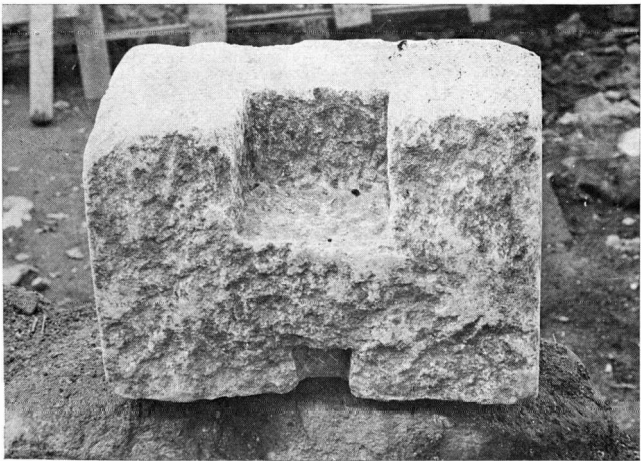
α. Ἡ κοίλη πλάκα τῆς αἶθουσας Η καὶ
πίσω τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο β'

β, γ. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν incrustation style

α. Τμήμα επιτύμβιον βωμοῦ
τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

β. Τὰ ἀπὸ δεύτερη χρήση λαξεύματα τοῦ βωμοῦ

α. Τὸ δάπεδο με τὸς κίτρινους πλίνθους ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας Η

β. Ὁ τοῖχος Θ στὸ κέντρο καὶ δεξιὰ ὁ τοῖχος Η1

γ. Γλυπτὰ ἀνασκαφῆς Ἀγ. Νικολάου Τρανοῦ. Ἀριστερὰ κιονίσκος κιβωρίου καὶ δεξιὰ τὸ ἀκόσμητο βυζαντινὸ κιονόκρανο μετὰ τὸ τετράγωνο ἐπίθημα

α. Δύο ιωνίζοντα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα

β. Ὁ παλαιοχριστιανικὸς ἀγωγὸς τῆς τομῆς Ε

κοινώθησαν ὑπὸ τοῦ ὑψηλοῦ κράτους εἰς τὸ διβάνιον τῆς Ροῦμελης καὶ ὅτι αἱ ἐργασίαι εὐρίσκοντο εἰς τὸ τέλος τῶν». Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἡμερομηνία «τῆ 7ῃ Ζιλ Χετζὲ 1134», πὸ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴς 17 Ὀκτωβρίου τοῦ 1722.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διασώζονται στὴ Θεσσαλονικὴ τρεῖς ναοὶ τὸ σὸ δνομα τοῦ Ἀγίου Νικολάου: ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός, τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Νικολάου πίσω ἀπὸ τὸν τότε Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου¹ καὶ ὁ κατὰ παράδοση ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλωση ἰδρυμένος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, στὴ θέσῃ τοῦ μετέπειτα Τρανοῦ. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς δύο ἄλλους ναοὺς δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ὅτι καταδαφίστηκαν ποτὲ ἐκ βάρθρων. Ἔτσι μόνον ὁ Τρανὸς μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ 1722. Στὴν ταύτιση αὐτὴ συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς Β καὶ ἰδιαιτέρα τὰ τουρκικὰ νομίσματα πὸ βρέθηκαν μέσα στὴν τοιχοδομία τοῦ τοίχου ΒΙ καὶ χρονολογοῦνται πάνω κάτω στὸ 18ο αἰ.

Γιὰ τὸ βυζαντινὸ τοῖχο (φάση Δ στὸ σχ. 4), πὸ διαπιστώθηκε στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομῆς Β, Η) καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ συνέχεια πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ πρὸς τὰ δυτικά, δὲν εἴμαστε σὲ θέσῃ νὰ ὑποστηρίξουμε σὲ τί κτίριο ἀνήκει. Τόσο οἱ πηγὲς ὅμως, ὅσο καὶ οἱ παλιότεροι ἐρευνητῆς, μιλοῦν καθαρὰ καὶ γιὰ ἓνα βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου στὴ θέσῃ τοῦ σημερινοῦ.

Σπουδαιότατη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Π. Παπαγεωργίου², πὸ δημοσιεύοντας ἓνα χειρόγραφο Εὐαγγέλιο τῆς Θεσσαλονικῆς διάβασε στὴν πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου σημεῖωμα μὲ χρονολογία 1406, ὅπου ἀναφέρεται ναὸς τοῦ Μεγάλου Νικολάου· «ἡσὶν τὰ βιβλία τὰ ἄπερ ἐπαρεδόθησαν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ παπᾶ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλαβᾶ, τοῦ μεγάλου Νικολάου τὰ βιβλία». Ὁ ἴδιος λόγιος στὸ τέλος τῆς μελέτης του ἀναφέρει: «Μέγας Νικόλαος εἶναι ὁ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως πάλαι ποτὲ ἰδρυμένος φερώνυμος βυζαντινὸς ναὸς, ἐφ' οὗ ἐν βάθει (κατὰ παράδοσιν) κειμένου, ἀνηγέρθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁμώνυμος νέος, ὁ μέγιστος καὶ περικαλλέστατος τῶν νῦν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν. Μέγας δὲ ἢ καὶ Τρανὸς τὴν σήμερον ὀνομάζετο καὶ ὀνομάζεται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ βορειοδυτικῷ τῆς πόλεως κειμένου Μικροῦ ἢ Ὁρφανοῦ (τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Ὁρφανῶν ἢ τοῦ Ὁρφανοτρόφου)».

Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος, πὸ βρέθηκε στὸ βάθος τῶν τομῶν Η καὶ Β ἀνήκει σὲ ναὸ. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ αὐτό, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ πὸς ὅτι περισσότεροι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονικῆς ἰδρύθηκαν στὴ θέσῃ παλιότερων βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως ἡ Ὑπαπαντὴ (βυζ. ναὸς κ. Ἰωῆλ), Πα-

1. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονικῆς Ἱστορικὰ καὶ Ἀρχαιολογικὰ, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 1912, σ. 14 κ.ἑ.

2. Π. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου, ὅ.π., σ. 545.

ναγία Δεξιά (βυζ. ναὸς Ὑπατίου), Νέα Παναγία (βυζ. ναὸς Μεγάλης Παναγίας).

Ἄλλωστε καὶ τὰ δύο ἀκόσμητα βυζαντινὰ κιονόκρανα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, καθὼς καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα (ἀγγεῖα, νομίσματα) ἐνισχύουν μιὰν ἀνάλογην ὑπόθεσιν.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα (φάση Ε) ἡ χρονολόγησις στηρίζεται στὰ εὐρήματα (ὄστρακα καὶ νομίσματα), ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ὑποθεμελίωσίν τοὺς καὶ εἶναι ὑστερορωμαϊκὰ τοῦ 4ου αἰ.

Γιὰ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο τῆς ἴδιας φάσεως, τὸ ὄριο ante δίνει ἓνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπέου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ., ποὺ βρέθηκε πάνω σ' αὐτό.

Τὸ πλίνθινο δάπεδο (φάση Ζ) χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίαι τοῦ 5ου αἰ., ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν τὸ ὄριο post γιὰ τὸ δάπεδο.

Ἡ χρονολόγησις τῆς ὑστερορωμαϊκῆς «αἴθουσας» (φάση Η) βασιζέται σ' ἓνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (ὄριο ante), ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδόν της. Ἴσως οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίαι τοῦ 5ου αἰ. ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς παραπάνω «αἴθουσας» ποὺ ἡ ζωὴ της κυμαίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου μέχρι τὸν 5ο αἰ.

Τὸ νόμισμα Μαξιμίνου (286-305μ.Χ.), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Η μέσα σ' ἓνα στρῶμα καταστροφῆς γεμάτο σπαραγμάτα τοιχογραφίων incrustation style, ἀποτελεῖ τὸ ὄριο post γιὰ τὴν αἴθουσα καὶ προσδιορίζει χρονικὰ τὶς τοιχογραφίαι.

Στὴ χρονολόγησιν αὐτὴ δὲν ἀντιστρατεύονται ἡ μορφολογία τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου τῆς «αἴθουσας».

Γιὰ τὸ δάπεδο μὲ τοὺς κίτρινους πλίνθους (φάση Η), ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδον τῆς «αἴθουσας», δὲν ὑπάρχουν χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια (ἀρχὲς 4ου αἰ.).

Τὰ μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ μέλη (τμήματα θωρακίων, κιονίσκου κιβωρίου, ἀμφικίονα παραθύρου) ἴσως σχετίζονται μὲ κάποια ἄγνωστὴ μᾶς παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτῆ. Μὲ τὴ βασιλικὴ αὐτὴ πρέπει νὰ σχετίζονται καὶ τὰ εἱρεῖπια ποὺ βρέθηκαν πίσω ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ σημερινοῦ ναοῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς οἰδοῦ Μενελάου 18¹.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀγωγό, ποὺ εἶναι σαφῶς παλαιοχριστιανικός, ὑποθέτουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ρωμαϊκὲς κατασκευές, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

1. ΑΔ 1977, Χρονικὰ ὑπὸ ἔκδοσιν.

Μερικὰ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα τῶν τομῶν Α καὶ Ε ἀποδεικνύουν τὴ σημασία τοῦ χώρου αὐτοῦ, ποὺ παρουσιάζει συνεχὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

Το πογραφία. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ξανακοίταγμα τῆς τοπογραφικῆς εἰκόνας τοῦ βυζαντινοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρίσκεται ἐπάνω στὸν ἄξονα τοῦ ὁμόνυμου δρόμου, ποὺ ὄριζε ἀπὸ ἀνατολικά τὸ βυζαντινὸ *μεγαλοφόρο*, δηλαδὴ τὴ νότια καὶ χαμηλότερης στάθμης¹ πλατεία ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους δρόμους τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, ποὺ ἡ χάραξή τους διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, κατευθυνόταν πρὸς βορρᾶν καὶ ἀφοῦ διέσχιζε τὴ «λεωφόρο», τὴ σημερινὴ δηλαδὴ Ἐγνατία, καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, περνοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου διασώζεται μέχρι σήμερα, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Προφῆτου Ἡλία 37, ὅπως διαπιστώθηκε σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου τὸ 1969².

Μιὰ «ἀβέβαιη φράσις» τοῦ Π. Παπαγεωργίου ἔριξε φῶς γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὴν Καταφυγὴ, τὴν ὑπόγεια στοὰ, ὅπου δίδαξε ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα ἡ Καταφυγὴ³ σχετίζεται μὲ τὶς ὑπόγειες στοές, τόπο διδασκαλίας καὶ σύλληψης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου ἀργότερα ἰδρύθηκε ναὸς τῆς Παναγίας μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία.

Ἀπὸ τὸ ναὸ αὐτὸ ξεκινοῦσε τὴν παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁴ ἡ ἱερὴ πομπή, ποὺ κατέληγε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου, «τὸ τοῦτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος»⁵.

Μὲ τὴν Καταφυγὴ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ καὶ ἡ ἐπωνυμία «Καμαριώτισσα», ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα ἔγγραφο⁶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. Ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς⁷ συσχετίζουν τὴ στοὰ τῆς Καταφυγῆς μὲ τὸν παραπάνω ναὸ. Ἡ ταῦτιση

1. Χ. Μπακιρτζή, ὁ.π., σ. 260.

2. ΑΔ 24(1969) Χρονικὰ Β₂, σ. 303.

3. Migne, P.G. 151, 544 καὶ O. Tafra li, Thessalonique au XIVe s., Paris 1913, σ. 138.

4. Β. Ααούρδα, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Ἀκριβὴς διάταξις τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 39(1956) 327 κ.έ.

5. Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 8, ὅπου ἀναφέρεται τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενόπουλου.

6. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 11(1927) 366.

7. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, σ. 33 καὶ Δ. Εὐαγγελίδη, Καὶ πάλιν ἡ Καταφυγὴ, «Ἑλληνικά» 14(1955) 160.

τῶν δύο ναῶν εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὶς στοᾶς ἢ καμάρες τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἔκτισαν τὴν ἐκκλησίαν.

Τὸ ὄριο ante γιὰ τὸ ναὸ τῆς Παναγίας Καταφυγῆς δίνει ἓνα ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100 μ.Χ.¹, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ ἡ ὑπαρξὴ ὁμόθυμης συνοικίας: «Ἡμεῖς δὲ πάλιν ὅτε Λέων (καὶ) ὁ Κώνστας ἐλάβομεν ὁμοίως ἀμφοτέροι τὴν ἐτέραν αὐλὴν τὴν οὖσαν ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Καταφυγῆς καὶ πλησίον τῆς μονῆς π(...). ... ἁγίου Νικολάου τοῦ Παλαιοφάβα».

Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «γειτονία» τῆς Καταφυγῆς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Οἱ περισσότερες «γειτονίες» τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ὀνομάζονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα τῶν συνοικιῶν.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ποὺ μνημονεύεται ἐδῶ, πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ σημείωση Εὐαγγελίου² τῆς Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση αὐτὴ τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ καταγράφονται ἀναλυτικὰ, παραδόθηκαν γιὰ φύλαξη, ἴσως γιὰ λόγους φθορᾶς τοῦ ναοῦ, τὸ 1406 στὸν παπὰ Μιχαὴλ Γλαβᾶ.

Στὸ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ὅπου συσχετίζεται ἡ Καταφυγὴ μὲ τὴν Καμαριώτισσα, ἀναφέρεται ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος Τζαμπλάκων, ποὺ ἀφιερώνει στὴ Μονὴ «τὰ ἐντὸς μὲν τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὴν γειτονίαν τῆς Καταφυγῆς δεσποτικῶς προσόντα μοι ὄσα καὶ οἷα ὄρᾶνται τὴν σήμερον οἰκοδομήματα μετὰ καὶ τοῦ ἐκεῖσε πανσέπτου καὶ θείου ναοῦ τοῦ εἰς τὸ ὄνομα τιμωμένου τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμωμένης τῆς Καμαριωτίσσης». Σύμφωνα μ' ἓνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ Βατοπεδίου³, ἡ Μονὴ ξαναπαραχώρησε τὸ 1373 τὰ ἀκίνητα στοὺς ἀδελφοὺς Κων/νο καὶ Μιχαὴλ Κυπριανό, μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀναλάβουν τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς ἐκκλησίας, ποὺ στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση.

Δὲν ὑπάρχουν γνωστὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν Καταφυγὴ ποὺ νὰ εἶναι παλιότερα ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100.

Οἱ διάφορες διηγήσεις τῶν «βίων» τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τὴν ἀγνοοῦν. Στὴ διήγηση τοῦ Ἀνωόνου⁴, ἀναφέρεται πὼς ὁ ἅγιος δίδασκε κοντὰ σὲ μιὰ στοὰ τοῦ μεγαλοφύρου ποὺ ὀνομαζόταν *Χαλκεντικῆ*.

1. L e m e r l e, Actes de Lavra, I, σ. 308.
 2. Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, Περί χειρογράφου, BZ 6(1897) 546.
 3. R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975 καὶ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4(1920) 631-33.
 4. M i g n e, P.G., 116, 1176.

Φαίνεται πιθανὸ πὸς ὅταν κάποτε ἄνοιξαν θεμέλια γιὰ ἓνα ναὸ τῆς Παναγίας, βρῆκαν τὶς στοῦς καὶ θεμελίωσαν ἐπάνω σ' αὐτές τὸ ναό, ὁπότε θὰ δημιουργήθηκε καὶ ἡ σχετικὴ παράδοση.

Τὸ ὅτι ἡ παράδοση θεωρεῖται παλιὰ τὸ 14ο αἰ. φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Παλαμᾶ: «ὄθεν ἔθος ἐστὶ παλαιὸν τῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος πανηγύρεως τὴν ἀρχὴν δι' ἔτους ποιεῖσθαι κάκειθεν διὰ τῆς Λεωφόρου μεθ' ὕμνων τῶν πρὸς αὐτὸν ἀνιόντας ἐνθάδε ταύτην ἀνύειν καὶ εἰς τὸ τέλος ἄγειν τὴν ἑορτήν».

Τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Καταφυγῆς ἀπηχεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τοῦ Μουσείου Σόφιας², ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη³, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ποὺ μμεῖται τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς Λατόμου.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ παράδοση τῆς Καταφυγῆς χάνεται. Μόνο σὲ κάποιον κείμενο τοῦ 1682⁴ μαρτυρεῖται ἓνας δάσκαλος, ποὺ διδάσκει στὸ μοναστήρι τῆς Καμαριώτισσας.

Τὸ ναὸ τῆς Καταφυγῆς οἱ παλιότεροι ἐρευνητὲς τοποθέτησαν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀγορᾶς, παρασυρμένοι ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ἀνωνύμου ποὺ γράφει: «Πολλὸν δὲ αὐτῶ διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων πληθὺς προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου, ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοῦ, ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι, ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγύς δημοσίου λουτροῦ ὑπογείους καμάρας».

Ἡ σύγχυση τοῦ Ἀνωνύμου ὀφείλεται σὲ δύο λόγους. Πρῶτον στὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ τὸν κάνει νὰ συγχέει τὸν τόπο σύλληψης μὲ τὸν τόπο μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ δεύτερον στὸ ὅτι παρασύρεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ὁ *μεγαλοφόρος* στὴν ἐποχὴ του.

Ἔτσι ἡ φράση «ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἡ πρόσβαση στὶς στοῦς γίνονταν ἀπὸ τὰ δυτικά, γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεγαλοφόρου ἦταν κλεισμένο ἀπὸ κτίρια.

Ἦσως δὲν εἶναι ἄμοιρη ἀλήθειας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὰ λίγα καὶ ἀσπασματικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ περιστασιακὲς ἀνασκαφὲς τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότο ἔχουμε στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Βάγια τὸν εἰκονομαχικὸ ναὸ τοῦ 9ου αἰ.⁵, ποὺ πρόσφατα ὁ καθηγητὴς κ. Θεοχαρίδης⁷

1. Ἁ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί δ.π., σ. 8.

2. Gerasimov, L'icône bilatérale de Poganovo, CA X(1959) 279.

3. A. Grabar, A propos d'une icône byzantine du XIVe s, CA X(1959) 302.

4. Τ. Εὐαγγελίδης, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1936, σ. 114.

5. Ἁ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί, σ. 10 καὶ Migne, P.G., 116, 1176.

6. Δ. Εὐαγγελίδης, Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΕ 1937, σ. 341-351.

7. Γ. Θεοχαρίδης, Μία ἐξαφανισθεῖσα μεγάλῃ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, «Μακεδονικά» 18(1978) 1 κ.έ.

ταύτισε μετὴ βυζαντινῆ μονῆ τοῦ Προδρόμου καὶ θὰ καταλάμβανε ἀρκετὴ ἔκταση.

Ἐπειτα ἔχομε κάποιον ἄλλο χαμένο ναὸ ποῦ εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε στῆ θέση τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη μας τὰ παλαιο-χριστιανικὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ Lemerle μετὰ βάση τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας δέχεται δίπλα στὸν Ἁγιο Νικόλαο ἕνα μοναστήρι τῆς Παναγίας, ποῦ δὲν προσδιορίζεται ὁμως μετὰ ἀκρίβεια, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἔγγραφο παρουσιάζει χάσματα.

Γιὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀγορᾶς δὲν ὑπάρχουν μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰς ἐνδείξεις μεγάλων κτισμάτων.

Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ μορφή τοῦ *μεγαλοφόρου* ἀλλοιώνεται. Σπίτια κτίσθηκαν στὴν ἄλλοτε ἐλεύθερη πλατεία ἴσως μόνο λίγα ἐρείπια, ὅπως τὰ «Εἰδωλα», οἱ γνωστὰς Μαγεμένες, ἀπόμειναν ἐκεῖ, μάρτυρες τοῦ ἄλλοτε. Εὐλογία θὰ φαινόταν κάθε γνώμη ποῦ θὰ ὑποστήριζε ὅτι χάθηκαν γιὰ πάντα οἱ βυζαντινὰς παραδόσεις. Ὅστόσο οἱ μνημεῖα δὲν ἔσβησαν, ὅπως ὁ Π. Παπαγεωργίου¹ μᾶς πληροφορεῖ:

«Ἐν τῇ αὐτῇ τῆς οἰκίας τῆς κυρίας Φωτεινῆς Σάββα (κοινῶς λεγομένης Δραγουμανοῦδας) κειμένης πλησίον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κεῖνται καὶ πολλὰ ἀρχαῖα λείψανα (βάθρα κιόνων, μάρμαρα μετ' ἐπιγραφῶν, πλίνθοι μετὰ σταυρῶν, καὶ προσκυνητήριον ἔνθα ἐν ἐσφραγισμένῳ στάμνῳ φυλάσσεται ἀπεξηραμμένον αἷμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπερ μετ' ὕδατος ἀναμεμιγμένον (κοινῶς μύρος) πινόμενον θεραπεύει τοὺς πυρέσσοντας κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ὡς καὶ ὀστεοφυλάκιον πλήρες ὅστων καὶ ἕτερον ἐν ᾧ ἐσώζοντο καὶ τοιχογραφία, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τινῶν ἔκειτο ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἡ λεγομένη «Καταφυγή», ἡ ὑπόγειος στοά, ἐν ἣ ἐδίδαζεν ὁ ἅγιος».

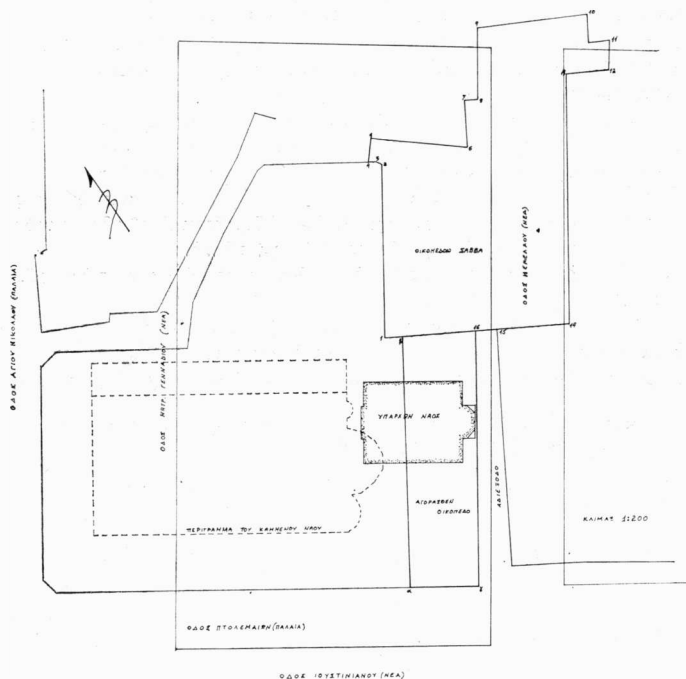
Στὸ κτηματολόγιο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ὅπου καταγράφεται ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἀναφέρεται οἰκόπεδο (σχ. 7) «ἀγορασθὲν τὸ 1911», εὐρισκόμενον ὀπισθεν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, συνορευόμενον νοτιῶς ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, ἐμπροσθεν ὑπὸ ἀδιεξόδου ἀνηκούσης κατὰ κυριότητα κατὰ τὸ ἡμισυ μὲν εἰς τὸν Ἱερὸν Ναὸν κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἡμισυ εἰς τοὺς ἔναντι κατὰ βάθος ἰδιοκτίητας, βορείως ὑπὸ τῆς οἰκίας Μαρίας Παναγιώτου Σάββα καὶ ὀπισθεν ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ».

Ἡ θέση τοῦ ἀδιεξόδου, ποῦ ἀναφέρεται ἐδῶ, ἦταν λίγο δυτικότερα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μενελάου. Καὶ τὸ σπῆτι τῆς Μαρίας Σάββα, θυγατέρας τῆς Φωτεινῆς, ὅπως τὸ θυμᾶται ἡ σεβάσμιμα — δασκάλα ἄλλοτε — Αἰκατερίνη

1. Π. Παπαγεωργίου, Ἀρχαῖα εἰκόν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιοῦχου Θεσσαλονίκης, ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, ΒΖ 1(1892) 479 κ.έ.

Μαχίλη¹, βρισκόταν βόρεια τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ εἶχε μεγάλη αὐλὴ μπροστά, ὅπου ὑπῆρχε τὸ παρεκκλήσι.

Ὑστερα ἀπ' ὅσα γράφτηκαν παραπάνω, ἀποδεικνύεται, νομίζω, πὼς ἡ

Σχ. 7. Ἡ θέση τοῦ οἰκοπέδου Σάββα, ὅπου ὑπῆρχε τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, σὲ σχέση με τὸν καμένο καὶ τὸ σύγχρονο ναὸ

ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Καταφυγῆς ἐπέζησε μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας σ' ἓνα ἀσήμαντο παρεκκλήσι, μέσα στὴν αὐλὴ ἑνὸς ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ.

Στὸ χῶρο αὐτὸ καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεγαλοφόρου πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ Καταφυγὴ καὶ ὄχι στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ὅπως

1. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Σοφία Χασιάδου, ποὺ ἀναζήτησε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὴν κ. Μαχίλη.

ὑποστηρίχθηκε¹ παλιότερα. Στὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου Σάββα, δίπλα στὸν Ἅγιο Νικόλαο, πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Καταφυγῆς, πού ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν «Καμαριώτισσα».

Ἄν δεχθούμε ὡς βásiμες τὶς παραπάνω ἀπόψεις, πού ἡ ὀρθότητά τους μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφές μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης. Δυστυχῶς ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ καὶ ἔτσι ἡ διαμόρφωσή του μᾶς εἶναι ἄγνωστη.

Ὡστόσο, βασισμένοι σὲ λογικὲς ὑποθέσεις, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* εἶχε τὴν ἴδια μορφή μὲ τὴ νότια τῆς ἄνω ἀγορᾶς· δὲν εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ ξέρομε τί μεσολαβοῦσε στὸ διάστημα πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὶς δύο ἀγορές, ἄνω καὶ κάτω. Ἴσως αὐτὴ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* νὰ ἦταν ἡ Χαλκευτικὴ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἄποψη πού ὁ Χατζῆ Ἰωάννου² θεωρεῖ πιθανή.

Τὴ Χαλκευτικὴ στοὰ ταυτίζει μὲ τὴν Καταφυγὴ καὶ ὁ γυμνασιάρχης Β. Νώτης³.

Μὲ τὴν ἐπίγνωση ὅτι οἱ ὑποθέσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ χρειάζονται ἀνασκαφικὴ τεκμηρίωση, ἐλπίζουμε σὲ μιὰ μελλοντικὴ διεξοδικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χῶρου, πού θὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικὰ τὰ προβλήματα τοῦ *μεγαλοφόρου*.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΗΗ ΜΑΡΚΗ—ΑΓΓΕΛΚΟΥ

-
1. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Συμβολαί, σ. 17.
 2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1880, σ. 64.
 3. Β. Νώτης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», 1932, 95.

RÉSUMÉ

E u t e r p i M a r k i - A n g u e l k o u , Les fouilles de Saint Nicolaos Tranos.

Pendant les fouilles réalisées par l'Ephorie des Antiquités Byzantines en 1976, dans la cour de l'église moderne de Saint Nicolaos, près du Forum de Thessalonique, on a découvert, a) l'église de Saint Nicolaos Tranos bâtie en 1864 et brûlée pendant la grande incendie de 1917, b) les murs d'une église ornée de fresques, qui fut construite en 1722, c) le mur d'un bâtiment byzantin qui, selon notre avis, pourrait appartenir à l'église de Megas Nicolaos, mentionnée dans un manuscrit des Evangiles, trouvé à Thessalonique par P. Papageorgiou vers la fin du dernier siècle. On a trouvé aussi des ruines post romaines qui faisaient partie du Forum de la ville.

Les découvertes des fouilles étaient aussi quelques chapiteaux paléochrétiens et byzantins, des morceaux de colonnes et des plaques de chancel ainsi que beaucoup d'objets de céramique romaine, byzantine et post byzantine, un grand nombre de monnaies, qui datent de l'époque hellénistique jusqu' à l'époque moderne et beaucoup de fragments des fresques romaines, paléochrétiennes et post byzantines.

Selon un acte de Lavra qui mentionne une église de Saint Nicolaos Palaiophava au quartier de Kataphyghé, on pense que cette église qui se trouvait au dessus des portiques, où Saint Démètre enseignait le Christianisme, a de rapport avec Saint Nicolaos Tranos.

D'après Papageorgiou dans une cour auprès de cette église, se trouvait une petite chapelle, où l'on avait conservé du sang desséché de Saint Démètre.

C'est dans ce lieu, que la tradition byzantine de Kataphyghé avait survécu pendant l'occupation turque.

Par conséquent on peut localiser l'église de Kataphyghé à l'est des portiques qui se trouvaient au nord de Megalophoros.